

УДК316.658"1991/2021":94-05](477)
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2021.06.1413>

СТАВЛЕННЯ ДО СТАЛІНА В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ ПІСЛЯ 1991 р.: ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ЧИННИКИ

Данило СУДИН
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5648-0224>
кандидат соціологічних наук, науковий співробітник,
Інститут народознавства НАН України,
відділ соціальної антропології,
проспект Свободи, 15, 79000, Львів, Україна,
доцент кафедри соціології УКУ,
e-mail: dansudyn@gmail.com

Мета статті — дослідити динаміку ставлення до Сталіна в українському суспільстві протягом 1991—2021 рр. — на основі даних соціологічних опитувань, що проводилися в Україні в цей час, та виявити закономірності в ставленні до радянського минулого в українському суспільстві. Основна методична проблема — використання ідентичних формулювань запитань в різних опитуваннях, адже у випадку використання різних запитань дані є непорівнюваними. В статті перелічено основні питання, які використовували в соціологічних опитуваннях для вивчення ставлення до Сталіна, а також обґрунтовано вибір одного з них як валідного індикатора ставлення до Сталіна. Другою складовою статті є аналіз тенденцій в ставленні до Сталіна. Зокрема, проаналізовано дані відповідно до різних вікових когорт і продемонстровано, що всі вони демонструють однакову динаміку ставлення, хоча серед різних вікових груп рівень позитивного ставлення до Сталіна є різним. Третьою складовою статті є аналіз основних чинників ставлення. Зокрема, запропоновано узагальнену теоретичну модель, до якої входять чотири чинники: соціальна несправедливість (субчинники: онтологічна безпека та матеріальне становище), авторитаризм, консерватизм та ідентичність (субчинники: етнічна самоідентифікація, ідея «братніх народів»). Також враховано два додаткові чинники — вік та регіон проживання опитаних. Основним методом аналізу даних була множинна лінійна регресія, з допомогою якої було проаналізовано дані за 1991, 2002 та 2006 рр.

Ключові слова: сторична пам'ять, колективна пам'ять, Сталін, українське суспільство, громадська думка, соціальні чинники.

Danylo SUDYN
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5648-0224>
Candidate of Sciences in Sociology,
Research Fellow of Department of Social Anthropology,
The Ethnology Institute of National Academy
of Sciences of Ukraine,
Associate Professor at Sociology Department,
Ukrainian Catholic University,
e-mail: dansudyn@gmail.com

ATTITUDE TOWARDS STALIN IN UKRAINIAN SOCIETY AFTER 1991: MAIN TRENDS AND FACTORS

The article examines the dynamics of attitudes towards Stalin in Ukrainian society during 1991—2021 — using data of sociological surveys conducted in Ukraine at that time. The main methodological problem is the use of identical wording in different surveys: in the case of using different questions the data is incomparable. The article provides list of the main questions used in surveys studying attitudes towards Stalin. The choice of one of them is explained. This question required respondents to express the level of their agreement or disagreement with the statement «Stalin was a great leader». Article provides empirical analysis, which shows that this question can serve as a valid indicator of attitude towards Stalin. The second component of the article is an analysis of trends in attitudes towards Stalin. In particular, the data were analyzed according to different age cohorts and obtained result shows that all of them have the same dynamics of attitude, although the level of positive attitude towards Stalin is different age groups. The third component of the article is an analysis of the main factors of this attitude. A general theoretical model is proposed, which includes four factors: social injustice (with subfactors of ontological security and financial situation), authoritarianism, conservatism and identity (with subfactors of ethnic self-identification and the idea of «fraternal peoples»). Two additional factors are also taken into account — the age and region of residence of the respondents. The main method of data analysis was multiple linear regression, which was applied to data of 1991, 2002 and 2006 surveys. Three regression models were built — the base and two additional. This was inevitable, as not all variables were present in all three waves of the survey. The obtained results allowed to identify both the main factors of attitude to Stalin and to identify trends in their role over time. Thus, there are four periods in relation to Stalin in Ukrainian society after 1991, and different factors change their role during these periods. But the article aims not only to analyze the attitude towards Stalin, but also to identify patterns of relations to the Soviet past in Ukrainian society. The attitude towards Stalin is one of the aspects of this past. Therefore, the obtained results can serve as source of hypotheses for further research about the memory of the Soviet period in the history of Ukraine.

Keywords: historical memory, collective memory, Stalin, Ukrainian society, public opinion, social factors.

Вступ. Ставлення до Сталіна є лише одним з проявів процесів, які тривають в українському суспільстві з кінця 1980-х рр., а особливо актуальними та інтенсивними стали після 2014 р. Йдеться про ставлення до радянського минулого як такого, причому з перспективи *соціальних цінностей*. Відтак, двома важливими вимірами цього ставлення є оцінка тоталітаризму та деколонізація. В першому випадку йдеться про співвідношення «індивід — суспільство» чи «індивід — держава»: чи індивід існує заради держави, чи держава є інститутом, покликаним гарантувати та захищати права індивіда? В другому випадку йдеться про ідентичність українського суспільства: чи йдеться про українську національну ідентичність чи наднаціональну — радянську чи східнослов'янську, або, як її розбудовували в СРСР — «трьох братніх народів» чи у більш радикальній версії — «радянського народу» як нової історичної спільності. Ці два виміри ставлення до радянського минулого є актуальними з огляду на виклики, що постають перед сучасним українським суспільством та державою: в контексті розбудови та укріплення правової держави, а також війни на сході України. Тим більше, що інструменталізація минулого, його використання для політичної мобілізації громадян є типовою ситуацією для пострадянських та посткомуністичних суспільств (див. [1; 2; 3]). Таким чином, вивчення динаміки ставлення до Сталіна в українському суспільстві, а також чинників, які до цього призводили, дасть змогу краще зрозуміти ті ідентифікаційні та ціннісні процеси, що відбуваються в Україні протягом трьох останніх десятиліть.

Парадоксальним чином, ставлення до Сталіна в Україні після 1991 р. не є достатньо вивченим. Звісно, на рівні опитувань громадської думки відбуваються регулярні заміри (див. дані за 2018 [4], 2019 [5] та 2021 рр. [6]). Проте, переважно, вони обмежуються описом загального ставлення у суспільстві, а аналіз зводиться до пошуку залежностей із політичними перевагами та соціально-демографічними характеристиками опитаних. Більш аналітичними є публікації, які стосуються пострадянського простору, але й вони обмежуються, переважно, Росією та Грузією: аналіз ставлення до Сталіна в Росії [7; 8; 9; 10; 11; 12], в Грузії [13; 14; 15]. Крім того, є і порівняльні дослідження, але у фокусі опиняються Грузія та Росія [16; 17]. Відтак, можемо констатувати,

що ставлення до Сталіна в Україні є недостатньо вивчене. Таким чином, метою статті є з'ясування динаміки ставлення до Сталіна в Україні з 1991 по 2021 рр., а також основних чинників цієї динаміки. Відтак, завданнями статті є 1) обґрунтування вибору тих чи інших індикаторів — ставлення до Сталіна та чинників, які впливають на нього; 2) проведення когортного аналізу даних за 1991—2016 рр.; 3) опис теоретичної моделі чинників, що впливають на ставлення до Сталіна; 4) проведення регресійного аналізу з метою перевірки теоретичної моделі, а також виявлення відмінностей в ставленні до Сталіна протягом 1991—2006 рр.

Основна частина. Емпіричною базою написання статті є опитування з банку даних «Київський архів» — за 1991, 2002, 2006 та 2016 рр. Для того, щоб пояснити, чому обрано опитування саме ці роки, зупинимося на важливому питанні *вимірювання* ставлення до Сталіна. Адже історичні постаті та явища мають багато вимірів, через що в ході дослідження може висвітлюватися той чи інший аспект. Це створює дві проблеми. По-перше, використання різних запитань унеможливує порівняння даних за різні роки, адже опитані могли відповідати на різні питання, які стосувалися відмінних аспектів чи вимірів постаті Сталіна. По-друге, формулювання запитань визначають критерій оцінки Сталіна.

Спершу розглянемо запитання, які використовувалися соціологами в своїх дослідженнях (див. табл. 1).

Лише два питання систематично використовувалися з 1991 р. — оцінка згоди чи незгоди з твердженням «Сталін був великим вождем» та «Яке Ваше ставлення до: Йосип Сталін?». В цій статті буде здійснено аналіз відповідей на перше питання, оскільки воно використовувалося в опитуваннях однієї соціологічної організації, а тому супроводжувалося низкою інших питань, які вимірюють ті чи інші чинники ставлення до Сталіна (про які йдеться далі). У випадку другого питання ситуація зворотна: воно використовувалося в опитуваннях трьох організацій, причому не супроводжувалося питаннями, які б стосувалися чинників.

Твердження «Сталін був великим вождем» є прикладом другої проблеми: формулювання питання визначають критерій оцінки. Загалом при вивченні установок не рекомендують використовувати одне

Таблиця 1

Вимірювання ставлення до Сталіна: формулювання запитань

№	Питання	1991	1992	1999	2002	2006	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2018	2019
1.	Згодні Ви чи не згодні з наступним судженням — «Сталін був великим вождем»? ²	К			К	К	К					К Д		К
2.	Як Ви особисто в цілому ставитесь до Сталіна? ³							К	К			К	К	К
3.	Ви особисто хотіли б жити та працювати при такому керівнику країни, як Сталін? ³								К			К	К	К
4.	Сталін — мудрий керівник, що привів СРСР до могутності та процвітання								К			К	К	К
5.	Сталін — жорстокий, нелюдський тиран, винний у знищенні мільйонів безневинних людей								К			К	К	К
6.	Наш народ ніколи не зможе обійтись без керівника такого типу, як Сталін, що прийде і наведе порядок								К				К	К
7.	Як Ви ставитесь до таких постатей: Йосип Сталін* Яке Ваше ставлення до: Йосип Сталін? ³		К	С				Р		Р		Р	П	

* В 2012 та 2014 рр. Соціологічна група «Рейтинг» використовувала ім'я Сталіна «Іосиф», а в 2016 р. — вже «Йосип».

Продовження таблиці 1

№	Питання	1991	1992	1999	2002	2006	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2018	2019
8.	Оберіть ТРЬОХ, на Вашу думку, найбільш значущих діячів в історії України. І щодо цих трьох діячів вкажіть, яку саме роль вони відіграли — позитивну чи негативну? — Йосип Сталін								Ш		Ш			

Примітка. В цій таблиці використано такі скорочення для позначення соціологічних організацій чи дослідницьких проєктів, в яких вивчалася ставлення до Сталіна: К — Київський міжнародний інститут соціології; Д — Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва; П — проєкт «Історичні культури в процесі змін: узгодження пам'яті, історії і ідентичності в сучасній Центрально-Східній Європі» (Інститут політичних досліджень Польської академії наук); Р — Соціологічна група «Рейтинг»; С — Центр «Socis»; Ш — проєкт «Регион, нація та інше: інтердисциплінарне та міжкультурне переосмислення України» (Університет Сент-Галлена, Швейцарія).

запитання через те, що в одному запитанні є низка загроз — як порушення одновимірності, так і загрози валідності та надійності [21, с. 83—124]. Перша загроза є найбільш важливою. Мета вимірювання установки — отримати інформацію про конкретний вимір чи аспект установки. Проте добитися цього одним запитанням дуже важко через те, що використані твердження можуть мати декілька інтерпретацій. А тому незрозуміло, на який саме аспект твердження

більше звертали увагу опитані. У випадку твердження «Сталін був великим вождем» ця проблема стоїть особливо гостро. По-перше, в ньому відсутня конкретизація, що означає поняття «вождь». Тут можливі два полярні прочитання. Згідно з першим «вождь» означає антидемократичного правителя, диктатора. Згідно з другим — харизматичного лідера-керівника держави. Тому спектр відповідей на це питання можливий різноманітний (див. табл. 2).

Таблиця 2

Варіанти реакцій на твердження «Сталін був великим вождем», залежно від розуміння поняття «вождь»

		Згода	Незгода
Варіанти розуміння поняття «вождь»	Антидемократичний правитель / диктатор	Антисталіністи	Сталіністи
	Харизматичний лідер, що очолює країну	Сталіністи	Антисталіністи

Зокрема, якщо опитані керуватимуться трактуванням «вождь — це диктатор», то сталіністи будуть незгодні з цим твердженням, а от антисталіністи висловлюватимуть згоду. Але якщо опитані керуватимуться іншим визначенням поняття «вождь» — ха-

ризматичний лідер країни, тоді ситуація буде зворотною: тепер антисталіністи будуть не згодними з цим твердженням, а сталіністи — згодними. Тобто одна і та ж відповідь на це питання може мати різний смисл — залежно від того, як опитані розумі-

ють поняття «вождь». Звісно, тут можливе зауваження, що друге трактування є дещо штучним. Але воно можливе, адже в питанні було використано словосполучення «великий вождь», яке має позитивну конотацію.

І з нього ж випливає другий аспект невизначеності: в якому значенні потрібно розуміти поняття «великий». Доволі умовно можна виділити два полюси смислів — мікро та макро. У першому випадку великий в плані *якості життя*, тобто Сталін як вождь забезпечив високий рівень життя пересічним громадянам. У другому ж трактуванні йдеться про перетворення СРСР на світову *наддержаву*. Ясна річ, що можливе поєднання цих двох вимірів, але як ідеальні типи вони протистоять один одному: чи йдеться про якість життя людей, чи про радянську воєнну та промислову потугу, яка жодним чином не стосується життя простих людей. Звісно, можливе і третє трактування: великий як той, хто зміг реалізувати задумане. І тут не йдеться про роль для нащадків, але про баланс задумів та досягнень.

До цих двох невизначеностей потрібно додати і третю: чийм вождем є Сталін? Адже цілком можлива ситуація, коли Сталін розглядатиметься великий вождь, але для російського народу. Або ж його можна трактувати в термінах революції: вождь, який продовжував «справу Леніна». Підсумовуючи, ми можемо виділити три осі значення поняття «великий вождь»:

- Диктатор — харизматичний лідер;
- Покращив якість життя громадян СРСР — зробив СРСР наддержавою;
- Націоналізм — соціалістична революція.

На жаль, всі ці міркування є виключно теоретичними, оскільки в аналізованих дослідженнях не було закладено додаткових питань, які б давали змогу зрозуміти, як саме розуміли поняття «великий вождь» опитані. Проте в цій статті більш важливим є інше питання: чи можна вважати згоду з твердженням «Сталін був великим вождем» вважати позитивною оцінкою Сталіна? Іншими словами, важливим є не те, як люди інтерпретували саме словосполучення, а те, чи воно може слугувати індикатором позитивного ставлення. Ця задача, попри її тривіальність, є важливою, оскільки її позитивне вирішення дасть змогу простежити динаміку ставлення до Сталіна від 1991 р.

Опосередковану відповідь можна знайти в опитуванні 2016 р. [22], з'ясувавши, якою залежність між згодою з твердженням «Сталін був великим вождем» та відповідями на питання «Як Ви особисто в цілому ставитеся до Сталіна?». Останнє передбачало, що опитані вказують, які емоції в них викликає Сталін, і варіанти відповідей були такими:

- з захопленням;
- з повагою;
- з симпатією;
- байдуже;
- з ворожістю, роздратуванням;
- зі страхом;
- з відразою, ненавистю¹.

Опитані мали обрати одну відповідь. Загалом ця шкала є номінальною, тобто варіанти відповіді можна перетасовувати, їхній порядок не відіграє ролі. Але, з іншого боку, їх таки можна укрупнити — на позитивне, нейтральне та негативне ставлення:

- Позитивне ставлення: захоплення, повага, симпатія;
- Нейтральне: байдужість;
- Негативне: ворожість, роздратування, страх, відраза та ненависть².

Результати аналізу представлені в табл. 3.

Як бачимо, загалом існує залежність між питаннями. Тобто ті, хто позитивно ставиться до Сталіна (із захопленням чи повагою, чи симпатією), більш схильні погоджуватися з твердженням «Сталін був великим вождем». І навпаки, ті, хто ставляться негативно (зі страхом, чи ворожістю і роздратуванням, чи з відразою та ненавистю), менш схильні вважати Сталіна великим вождем. Отже, рівень згоди з твердженням «Сталін був великим вождем» може слугувати індикатором позитивного чи негативного ставлення до Сталіна. Відтак, тепер можемо простежити цю динаміку, починаючи з 1991 р. (див. іл. 1).

На графіку представлені відсотки — тих, хто висловив згоду з твердженням «Сталін був великим вождем», а також тих, хто позитивно ставиться до Сталіна, тобто із захопленням чи повагою, чи симпатією. Показники між собою узгодже-

¹ Опитані також могли обрати варіанти «Я не знаю, хто такий Сталін», а також «Важко відповісти» та просто відмовитися відповідати.

² Так групує ці варіанти відповіді і сам КМІС — див. [23]

Таблиця 3

**Розподіл відповідей на питання про ставлення до Сталіна
та уявлення про нього як великого вождя (2016)**

Як Ви особисто в цілому ставитеся до Сталіна?	N	Сталін був великим вождем		Згода	Разом
		Незгода	Важко сказати напевно		
З захопленням	N	1	0	28	29
	% в межах рядка	3,4%	0%	96,6%	100%
З повагою	N	6	25	227	258
	% в межах рядка	2,3%	9,7%	88%	100%
З симпатією	N	2	14	34	50
	% в межах рядка	4%	28%	68%	100%
Байдуже	N	208	221	76	505
	% в межах рядка	41,2%	43,8%	15%	100%
Зі страхом	N	96	28	30	154
	% в межах рядка	62,3%	18,2%	19,5%	100%
З ворожістю, роздратуванням	N	202	35	13	250
	% в межах рядка	80,8%	14%	5,2%	100%
З відразою, ненавистю	N	298	32	16	346
	% в межах рядка	86,1%	9,2%	4,6%	100%
РАЗОМ	N	813	355	424	1592
	% в межах рядка	51,1%	22,3%	26,6%	100%

Іл.1. Джерела даних: прес-релізи КМІС за 2013 р. [24], 2016 р. [23], 2018 р. [4], 2019 р. [5], 2021 р. [6].

ні: вони демонструють подібну динаміку за період 2011—2021 рр.

Проте з цього графіка можна зробити ще один важливий висновок: ставлення до Сталіна змінювалося *нелінійно*. Якщо в 1991 р. воно було доволі негативним (27% вважають його великим вождем), то до 2000-х воно змістилося в бік більш позитивного: в 2002 р. Сталіна вважали великим вождем вже 39%. І цей показник був доволі стабільним до 2014 р. (38% в 2006 р., 36% в 2011 р.). Проте після 2014 р. спостерігаємо відновлення ситуації 1991 р.: Сталіна вважають великим вождем 23% в 2016 р., 25,5% в 2019 р. та 15,6% в 2021 р. Тобто можемо говорити про своєрідну *ресталінізацію* історичної пам'яті протягом 1990-х—2000-х рр. Я припускаю, що причиною цього був вплив російських медіа, де також відбувалася активна критика демократії — див. [25]. В цій критиці Сталін почав посідати місце альтернативи — як «ефективний менеджер», що відновив велич Росії³. Проте після Революції гідності та початку російсько-української війни, а також внаслідок декомунізації українське суспільство знову перейшло до етапу *десталінізації*. Тому з 2014 р. зменшується частка тих, хто вважає Сталіна вождем⁴.

Динаміка відповідей на питання про ставлення до Сталіна підтверджує цей висновок: частка тих, хто позитивно до нього ставиться, впала з 22—23% в 2012—2013 рр. до 14—17% в 2016—2018 рр. Розходження між максимально близькими показниками (17% в 2016 р. та 22% в 2013 р.) становить 5% — і є за межами статистичної похибки. Отже, і у випадку відповідей на це питання бачимо, що 2014 р. був переломним.

Такий узагальнений погляд наче відкриває певні тенденції, але є великий ризик спрощення картини. Наприклад, в своїх прес-релізах аналітики КМІС регулярно аналізують відмінності у ставленні до Сталіна різних вікових груп. Згідно з ними, до Сталіна позитивніше ставляться старші люди, а от молодь

ставиться більш негативно. Проте в рамках цих закономірностей незрозуміло, чому відбуваються коливання ставлення, зокрема, чому протягом 1990-х—2000-х збільшується частка тих, хто ставиться позитивно. Якщо ми маємо справу із залежністю з віком, то чому взагалі спостерігаємо ці коливання? Адаже за порівнянням ставлення до Сталіна різних вікових груп імпліцитно лежить припущення, що вся справа в *соціалізації*: старші покоління виховувалися в СРСР, а тому ставляться до Сталіна більш позитивно, а от молодші покоління виростили вже в незалежній Україні, а тому мають ставитися до нього більш негативно⁵. Проте ця гіпотеза не зовсім пояснює наявні тенденції. Якщо справа в соціалізації, то зміна поколінь мала б призводити до «природної» *десталінізації*. Натомість протягом 1990-х—2000-х відбувається ресталінізація. А от переломним є 2014 р., коли відбувається зсув у ставленні до Сталіна. Таку різку зміну годі пояснити соціалізацією, а тому потрібно враховувати ширший контекст, а саме питання ідентичності та соціальної справедливості⁶.

Втім, для перевірки зв'язку між ставленням до Сталіна та віком потрібно розкласти дані на окремі вікові когорти — і простежити як в межах одних і тих же когорт відбувається зміна ставлення до Сталіна протягом 1991—2016 рр. Така процедура аналізу є необхідною, адже ті, хто був молоддю в 1991 р., в 2011 р. вже будуть людьми середнього віку і так далі. Тобто оперуючи стандартними віковими гру-

³ Парадоксальним чином, ми тут стикаємося з феноменом «очевидного знання» [26, с. 146—149], коли з погляду масової свідомості очевидними є протилежні пояснення явища. Адаже не менш очевидним є інше пояснення: старші люди виростили в СРСР, а тому вони пам'ятають дискусії часів «перебудови» про сталінські злочини, а от молодь цього не застала, а тому може ставитися до Сталіна більш позитивно. І, звісно ж, можливе третє пояснення, яке є поєднанням перших двох, а саме: найстарше покоління виростило в умовах брежневської *десталінізації*, а тому ставиться до Сталіна позитивно, середнє покоління виростило в умовах «перебудови» та ранніх років незалежності, а тому ставиться до Сталіна негативно, а от молодь вже не застала тих дискусій, а тому знову ставиться позитивно — зокрема і через вплив російських медіа. І лише емпіричні дані дають змогу підтримати першу гіпотезу. Втім, непоясненим залишається механізм чи чинники, які роблять старші покоління більш прихильними до Сталіна, а молодші — більш критичними.

⁶ Чинників є більше, про що детальніше розглянемо у подальшому викладі.

³ Про процеси *десталінізації* [7].

⁴ Звісно, важливий аргумент, що зміна відбулася не в суспільній свідомості, а через те, що змінилася сама генеральна сукупність: опитування перестали проводити в Криму та на окупованих територіях Донецької та Луганської областей. Проте цей аргумент є хибним, про що дещо згодом.

Таблиця 4

Вікові когорти для опитувань 1991—2016 рр.

Когорти	Роки опитувань			
	1991	2002	2006	2016
—2				381
—1		318	282	318
1	274	365	313	305
2	362	339	269	336
3	251	249	226	198
4	311	286	260	164
5	351	178	120	14
6	184	24	7	1

пами, ми не зможемо виявити необхідні тенденції в ставленні до Сталіна.

Відповідно, було здійснено такий поділ на когорти. Оскільки стартова точка — опитування 1991 р., то всі опитані були розділені на 6 вікових груп, з кроком 10 років, тобто когорта № 1 — люди віком 20—29 років, когорта № 2 — 30—39 років і т. д., а до когорти № 6 входили ті, хто мають 70 років і більше. Для даних 2002 р. використовувалися ці ж когорти — зі збереженням нумерації. Тобто в 1991 р. когорта № 1 — це люди віком 20—29 років, а в 2002 р. до когорти № 1 входили вже люди, віком 31—40 років, оскільки минуло 11 років після попереднього опитування. За аналогічним принципом формувалися й інші когорти. Це дає змогу відстежувати зміни в межах окремих вікових когорт, а не суспільства загалом. Звісно, що в 2002 р. опитували і тих, хто були молодшими 31 року. В опитуванні 1991 р. вони не могли брати участі, оскільки були неповнолітніми, але станом на 2002 р. вони вже потрапили до вибірки. Ця когорта отримала порядковий номер «-1»⁷. І до неї входили опитані віком 21—30 років⁸. Вочевидь, що 2002 р. когорта

⁷ Загалом, можна ввести й іншу нумерацію когорт, щоб уникнути від'ємних чисел, але тоді потрібно орієнтуватися на дані 2016 р. Відтак, в 1991 р. перша вікова когорта матиме номер 3, а остання — 8. Це видається менш зручним, ніж «від'ємні» номери, які показують, що в 1991 р. цієї когорти соціологи ще не опитували.

⁸ Уважні читачки та читачі могли помітити, що в опитуваннях можуть брати участь люди, старші 18 років. Про-

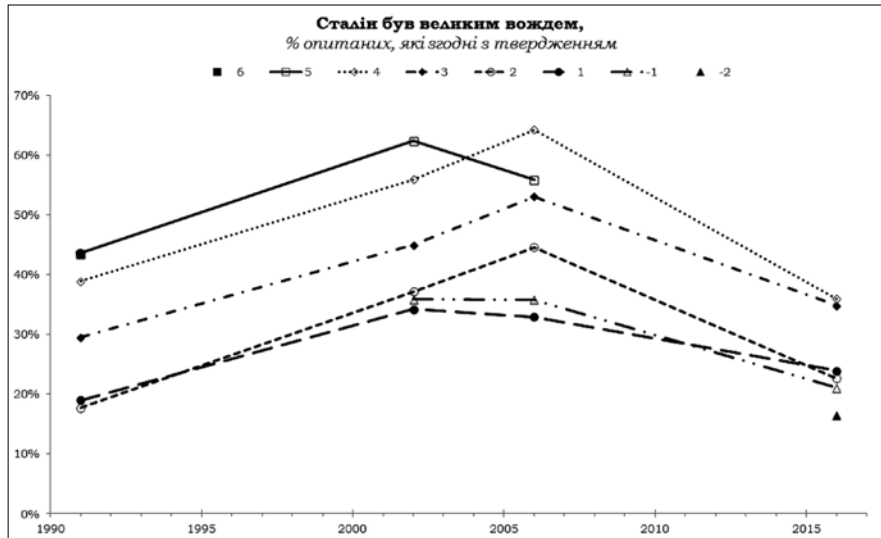
№ 6 вже не потрапила до опитування — через поважний вік та смертність: це люди, старші 81 року. Тобто така нумерація дає змогу враховувати зміни поколінь — і відстежувати тенденції в межах когорт. Основний недолік — це те, що опитувалися різні люди, тобто ми не маємо справи з класичним лонгїтюдним дослідженням. Фактично, весь аналіз опирається на припущенні, що опитані в 1991, 2002, 2006 та 2016 рр. когорти є еквівалентними, хоча і не ідентичними. Загалом, це припущення є обґрунтованим: вибірка є репрезентативною не лише для всього суспільства, але і для його частин. Основна проблема — величина похибки, яка буде зростати зі зменшенням вибірки. Тобто якщо для всього масиву помилка не перевищуватиме 2,5%, то для когорти в 300 осіб вона вже становитиме 6,5%⁹. Втім, для подальшого аналізу це вже не так важливо, як ми пробачимо згодом.

Відтак, когортна структура масивів даних представлена в табл. 4.

В таблиці вказано кількість опитаних, які належать до тієї чи іншої вікової когорти. Бачимо, що когорта № 6 в 2002 р. вже «сходить зі сцени», а в 2016 р. — і когорта № 5: кількість опитаних в цих когортах занадто мала, щоб мати змогу робити об-

те когорта № 1 включає людей, старших 20 років. Це було зроблено для того, щоб легше відстежувати когорти. Звісно, при цьому втрачено частину даних, але для аналізу це не настільки принципово.

⁹ Ці розрахунки є приблизними, і мають на меті проілюструвати загальну закономірність.

Іл. 2.

Таблиця 5

Частка згодних з твердженням «Сталін був великим вождем»

Когорти	Роки опитувань			
	1991	2002	2006	2016
—2				16,54%
—1		35,85%	35,82%	21,07%
1	18,98%	34,25%	32,91%	23,93%
2	17,68%	37,17%	44,61%	22,62%
3	29,48%	44,98%	53,10%	34,85%
4	38,91%	55,94%	64,23%	35,98%
5	43,59%	62,36%	55,83%	
6	43,48%			

ґрунтовані висновки про думку всієї когорти. Проте загалом ми можемо відстежити тенденції для інших когорт — починаючи з 1991 р.

Найкраще їх представити на графіку — див. іл. 2.

Щоб графік було зручніше читати, на ньому не вказувалися числові дані. Втім, додаю їх окремо таблицею (див. табл. 5).

З наведених даних бачимо, що молодші когорти менш позитивно ставляться до Сталіна, ніж старші. Втім, ці ж дані засвідчують «аномалію» в рамках «соціалізаційної гіпотези»: протягом 1991—2016 рр. зміна частки згодних з твердженням «Сталін був великим вождем» відбувалася у всіх когортах одна-

ково. Таким чином, хоч вік є і важливим чинником ставлення до Сталіна, він не є визначальним.

Проте перш ніж перейти до опису більш детальної теоретичної моделі розглянемо ще одне джерело критики когортного аналізу, а також висновку про визначальну роль подій 2013—2014 рр. Можливо, джерелом змін в результатах опитувань є не стільки зміни в масовій свідомості, скільки зміни в генеральній сукупності: після 2014 р. опитування не відбуваються в Криму та на окупованих територіях Донецької та Луганської областей. Тобто відбувається порівняння даних вибіркового опитувань, які описують різні генеральні сукупності. Щоб врахувати цей факт, проаналізуємо дані 1991—2016 рр., вилучивши з усіх баз

Таблиця 6

Частка згодних з твердженням «Сталін був великим вождем»
(без Криму, Донецької та Луганської областей)

Когорти	Роки опитувань			
	1991	2002	2006	2016
—2				15,34%
—1		33,46%	38,36%	17,95%
1	17,06%	33,89%	33,61%	19,61%
2	15,03%	33,70%	45,28%	19,15%
3	22,84%	46,67%	52,94%	32,00%
4	31,84%	52,81%	62,24%	30,83%
5	41,49%	56,52%	52,17%	
6	37,42%			

даних респондентів та респонденток з Криму, а також Донецької та Луганської областей. Звісно, це порівняння не можна вважати цілком коректним, оскільки воно ігнорує внутрішньо переміщених осіб — як з Криму, так і з Донецької та Луганської областей. І якщо в аналіз не включати всіх опитаних з Криму, Донецької та Луганської областей для періоду до 2014 р., то ми знову зіткнемося з проблемою: частина населення цих регіонів таки потрапляла до опитувань після 2014 р. — як ВПО. Але ідеального вирішення цієї проблеми не існує — через низку причин. В цьому випадку достатньо буде простежити, чи спостерігаються окреслені тенденції (див. табл. 6).

І як бачимо, тенденція зберігається. Таким чином гіпотезу про зміщеність вибірки можемо вважати хибною. Вочевидь, що якийсь вплив на відмінності в результатах після 2014 р. вона має. Але вона ніяк не пояснює коливань, які були до 2014 р.

Таким чином пошук відповідей повинен бути спрямованим на соціальний контекст. Які ж соціальні чинники впливали на зміни ставлення до Сталіна? Для цього скористаємося базами даних за 1991, 2002 та 2006 рр., оскільки в них використано доволі подібний набір запитань (див. табл. 7).

Оскільки в таблиці використано умовні позначення для змінних, то подамо точні формулювання питань, а також пояснення до основних чинників. У всіх змінних, де опитані чи мали висловити рівень задоволеності тим чи іншим аспектом життя, чи рівень згоди з тим чи ін-

шим твердженням, було використано 5-бальну шкалу, де 1 означає цілковите незадоволення/незгоду, а 5 — повне задоволення/згоду. Для інших змінних в примітках наведено варіанти відповідей.

Згідно з чинником *соціальної несправедливості* позитивне ставлення до Сталіна є результатом незадоволеності сучасним життєвим становищем індивіда. Тобто в цьому випадку Сталін виступає символом Радянського Союзу як ідеальної держави соціального добробуту, тобто опитані сприймають Сталіна як великого вождя, який забезпечив якість життя для людей. В межах цього чинника потрібно розрізнити дві складові соціальної несправедливості. Перша стосується *матеріального стану*. Відповідно, як індикатори до цього субчинника було обрано такі змінні:

— Якою мірою Ви задоволені або не задоволені деякими сторонами життя. — Рівнем Вашої матеріальної забезпеченості? (**stfmat**);

— Якою мірою Ви задоволені або не задоволені деякими сторонами життя. — Ваші житлові умови? (**stfcond**);

— Подивіться, будь ласка, на цю картку та скажіть, яке з цих суджень найбільше відповідає фінансовому становищу Вашого домогосподарства? (**matcond**)¹⁰;

¹⁰ Варіанти відповіді для цього питання були такими: 1 — Нам не вистачає грошей навіть на їжу, 2 — Нам вистачає грошей на їжу, але купувати одяг чи взуття вже складно, 3 — Нам вистачає грошей на їжу, одяг, та ми

Таблиця 7

Перелік змінних теоретичної моделі чинників ставлення до Сталіна

Чинники		Змінні	1991	2002	2006
соціальна несправедливість	матеріальний стан	stfmat		Ч	Ч
		stfcond		Ч	Ч
		matcond		Ч	Ч
		chnng	Ч		Ч
	місце в соц. Структурі	stfsafe		Ч	Ч
		sfty	Ч		Ч
		stfconfid		Ч	Ч
		stfukrsit		Ч	Ч
авторитаризм		dthpnl	Ч	Ч	Ч
		lzppl	Ч	Ч	Ч
консерватизм		sxmrrg	Ч	Ч	Ч
		wstrncltr	Ч	Ч	Ч
		hmsxlt	Ч		Ч
		ukrlang	Ч		Ч
ідентичності	«братні народи»	indep1	Ч		Ч
		rssnhlp	Ч	Ч	Ч
		distruss		Ч	Ч
		ukrrusrltn		Ч	Ч
		mscw	Ч		Ч
		indep2	Ч		Ч
	самоідентифікація	ethnct	Ч	Ч	Ч
вік		agegrp	Ч	Ч	Ч
регіон		region	Ч	Ч	Ч

— Цей рік набагато складніший за минулий (**chnng**).

можемо щось відкласти, але цього недостатньо для покупки таких речей, як, наприклад, холодильник, 4 — Ми можемо купувати деякі дорогі речі (як, наприклад, телевізор або холодильник), але ми не можемо дозволити собі усе, що бажаємо, 5 — Ми можемо дозволити собі все, чого бажаємо.

Другий субчинник стосується задоволеності онтологічною безпекою¹¹. Його індикаторами є такі змінні:

— Якою мірою Ви задоволені або не задоволені деякими сторонами життя; — Рівнем захищеності Вашої місцевості (від злочинців)? (**stfsafe**);

¹¹ Див. [27] про онтологічну безпеку.

— Якою мірою Ви задоволені або не задоволені деякими сторонами життя; — Ступенем впевненості в завтрашньому дні? (**stfconfid**);

— Якою мірою Ви задоволені або не задоволені деякими сторонами життя; — Тим, як ідуть зараз справи в Україні? (**stfukrsit**);

— Зараз ніхто не може почувати себе у безпеці (**sfty**).

Другий чинник — *авторитаризм*. Його вплив на ставлення до Сталіна відбувається через цінності: йдеться про виправдання авторитарних дій лідера чи держави, які повинні контролювати своїх громадян. Тобто йдеться про державу чи лідера як Левіафана, які є гарантом порядку — і захищають людей від війни всіх проти всіх. Як індикатори до цього чинника було обрано такі змінні:

— Смертна кара необхідна (**dthpnlt**);

— У нас люди не люблять працювати (**lzppl**).

Третій чинник — *консерватизму*. Він також стосується цінностей, але на відміну від попереднього чинника не стосується влади та стосунків з державою. Цінності консерватизму передбачають «залюбленість в минуле», тобто відкидання сьогодення та прогресизму, а натомість — переконання, що в минулому життя було кращим. Сталін виступає символом такого ідеалізованого минулого. Як індикатори такого консерватизму було використано такі змінні:

— Сексуальні відносини до шлюбу цілком припустимі (**sxmrrg**);

— Західна культура впливає на нас негативно (**wstrncltr**);

— Суспільство має ставитися до гомосексуалістів¹² як до всіх інших людей (**hmsxlt**).

Четвертий чинник вже стосується *ідентичностей*. Тут також виокремимо два підчинник. Перший стосується — «*братніх народів*», тобто уявлення про відносини між російським та українським народами. Знову ж таки, Сталін виступає тут символом такої дружби народів, адже її було скріплено кров'ю та перемогою у Другій світовій війні. Тобто ті, хто вважають українців частиною «русского мира», будуть позитивніше ставитися до Сталіна. Як індикатори для цього субчинника було використано такі змінні:

— Головною мовою викладання у школах повинна бути українська (**ukrlang**);

¹² Таким є формулювання в анкеті, хоча з погляду сьогодення воно не є коректним.

— Україна має бути повністю незалежною (**indep1**);

— Україна може вижити тільки за допомогою Росії (**rssnhlp**);

— Шкала соціальної дистанції до росіян (**distruss**)¹³;

— Якими Ви б хотіли бачити взаємовідносини України з Росією? (**ukrrusrltn**)¹⁴;

— Москва — причина усіх наших бід (**mscw**);

— 24 серпня 1991 року Український парламент проголосив повну незалежність. Населення України висловило своє ставлення до Акту про незалежність на референдумі, який відбувся 1 грудня 1991 р. Якби референдум був сьогодні, як би Ви проголосували (**indep2**)¹⁵.

Другим субчинником була самоідентифікація опитаних:

— Ким Ви вважаєте себе за національністю? (**ethnct**)¹⁶.

Також до моделі було включено два соціально-демографічні чинники:

— Вік опитаних (**agegrp**);

— Регіон проживання (**region**), де використано такий поділ на регіони:

— Західний макрорегіон — Волинська, Рівненська, Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Закарпатська, Чернівецька області;

— Центральний макрорегіон — Вінницька, Хмельницька, Житомирська, Сумська, Чернігівська, Полтавська, Кіровоградська, Черкаська, Київська області, м. Київ;

— Південний макрорегіон — Миколаївська, Херсонська, Одеська області;

¹³ Повне формулювання питання було таким: Я згоден допустити представників росіян як 1 — як членів своєї сім'ї, 2 — як близьких друзів, 3 — як сусідів, 4 — як колег по роботі, 5 — як жителів України, 6 — як гостей України, 7 — не пускав би в Україну.

¹⁴ Варіанти відповідей на це питання: 1 — Вони повинні бути такими ж, як з іншими державами — із закритими кордонами, візами, митницями, 2 — Україна і Росія повинні бути незалежними, але дружніми державами — із відкритими кордонами, без віз і митниць, 3 — Україна і Росія повинні об'єднатися в одну державу.

¹⁵ Варіанти відповідей на це питання: 1 — голосували б «за», 2 — голосували б «проти», 3 — не брали б участі.

¹⁶ Варіанти відповідей на це питання: 1 — українцем/-кою, 2 — росіянином/-кою, 3 — і українцем/-кою, і росіянином/-кою, 4 — інша відповідь.

— Східний макрорегіон — Дніпропетровська, Запорізька і Харківська області;

— Донбас — Донецька і Луганська області¹⁷.

З табл. 7 бачимо, що не всі змінні повторюються в усіх трьох опитуваннях. Наприклад, такою є ситуація для всіх індикаторів чиннику соціальної, а також більшості індикаторів чиннику ідентичності. Таким чином подальший аналіз полягатиме в побудові трьох регресійних моделей: 1) для даних 1991, 2002 та 2006 рр.; 2) для даних 1991 та 2006 рр. та 3) для даних 2002 та 2006 рр. Основною буде перша регресійна модель, адже вона дає змогу відстежити динаміку 1991—2006 рр. Дві інші будуть допоміжними, тобто використовуватимуться для доповнення першої регресійної моделі.

Результати статистичного аналізу для головної регресійної моделі представлено в табл. 8. Пояснювальна здатність самої моделі є стійкою в часі, хоча і не дуже сильною: R^2 є майже однаковим для всіх хвиль опитування і не перевищує 0,15. З іншого боку, ми бачимо і низку змін, які відбуваються протягом 15 років. Загалом, тенденцію змін в ставленні до Сталіна можна описати таким чином. 1991 р. визначальним чинником був консерватизм. Внесок до загального R^2 цього блоку був найбільшим (0,049 з 0,121), причому регресійний коефіцієнт змінної *wstrncltr* дорівнював 0,177, тобто чим більше люди погоджувалися з твердженням, що західна культура впливає на українське суспільство негативно, тим більше вони погоджувалися з твердженням, що Сталін був великим вождем. Чинник ідентичності (субчинник «братніх народів») був також важливим 1991 р., але його вплив був набагато меншим: внесок до загального R^2 цього блоку становив 0,015 з 0,121, а регресійний коефіцієнт змінної *rssnhlp* дорівнював 0,08.

У ХХІ ст. відбуваються суттєві зміни. Внесок чинника консерватизму зменшився майже навіс: 2002 р. внесок до загального R^2 становив 0,026 з 0,139, а 2006 р. — 0,024 з 0,117 порівняно з 0,049 з 0,121 в 1991 р. Так само змінилися і регресійні коефіцієнти. Змінна *wstrncltr* значущою у всіх трьох моделях, але її регресійний коефіцієнт змінюється з 0,177 в 1991 р. до 0,125 в 2002 р., і до 0,062 в 2006 р. Фактично, ця змінна перестає відігравати

диференціюючу роль: якщо в 1991 р. вона була важливим маркером в ставленні до Сталіна, то в 2006 р. ця її роль зменшилася втричі. Таким чином, загальне ставлення до Сталіна стало менше асоціюватися з консерватизмом, хоча цей вплив зберігся. Натомість зросла роль чинника ідентичності. Вплив субчинника «братніх народів» зріс. Його внесок до загального R^2 зріс 0,015 (з 0,121) в 1991 р. до 0,086 (з 0,139) в 2002 р., а потім дещо знизився — до 0,04 (з 0,117) в 2006 р. Проте навіть попри це падіння прогностичної здатності в 2006 р., цей субчинник все одно має більшу пояснювальну властивість, ніж в 1991 р. Так само його диференціюючі властивості зросли на початку ХХІ ст.: регресійний коефіцієнт зріс з 0,08 в 1991 р. до 0,26 в 2002 р. — і далі стабілізувався, бо в 2006 р. він дорівнював 0,225. Таким чином в ХХІ ст. визначальним чинником в ставленні до Сталіна став чинник ідентичності.

Підсумовуючи цю частину аналізу, зазначимо декілька тез. По-перше, протягом 1991—2006 рр. набір чинників, які визначалися ставлення до Сталіна був стабільним. Ними були консерватизм та ідентичність. По-друге, їхня відносна вага змінювалася. Якщо в 1991 р. провідну роль грав чинник консерватизму, то в 2002—2006 рр. ситуація змінилася на обернену. По-третє, змінилася загальна настанова до Сталіна. Якщо 1991 р. консерватизм диференціював доволі сильно ставлення до Сталіна, то 2002—2006 р. він вже не такий диференціюючий. Тобто в 2002—2006 рр., якщо опитані були на різних кінцях шкали консерватизму, то їхня ставлення до Сталіна було набагато ближчим, ніж в 1991 р. Як ми пам'ятаємо, в цей час позитивне ставлення до Сталіна сягає піку. Таким чином, Сталін перестає сприйматися виключно як «ікона» для прихильників консервативних цінностей. Проте в цей же час диференціюючим чинником стає ідентичність. Тобто в 1991 р. і прихильники, і противники ідеї «братніх народів» були ближчими в своєму ставленні до Сталіна, то в 2002—2006 р. між ними вже відбувається суттєве розходження. Тепер противники ідентичності «братніх народів» набагато негативніше ставляться до Сталіна, ніж в 1991 р. Цю відмінність можна пояснити тим, що 1991 р. на хвилі «перебудови» до Сталіна панувало негативне ставлення — через відкриття архівів та розкриття масштабів та деталей сталінського терору та репресій. Отже, і при-

¹⁷ За основу було взято поділ на регіони, запропонований самим КМІС — див. [28].

хильники окремої української ідентичності, і прихильники «братніх народів» ставилися однакого негативно до Сталіна. Проте в ХХІ ст. роль Сталіна в проєктах ідентичності змінюється. Для української він стає негативним маркером. Зокрема, завдяки інформаційній кампанії, розпочатій за президента Віктора Ющенка — про вшанування пам'яті про Голодомор 1932—33 рр. А от в Росії, а відповідно і в ідентичності «братніх народів» Сталін стає позитивною фігурою.

Четверта важлива зміна відбулася в 2006 р. Вперше за 15 років важливим чинником ставлення до Сталіна став *авторитаризм*. Тобто прихильники авторитаризму більш прихильно ставляться до Сталіна, ніж противники. До того цей чинник не був значущим.

Крім того, в регресійній моделі були два соціально-демографічні чинники — вік та регіон проживання. Вік протягом усіх хвиль опитувань був статистично значущим чинником, але суттєва роль цього чинника змінилася в період між 2002 та 2006 р. До 2006 р. внесок цього чинника до загального R був однаковим: 0,01 (з 0,121) в 1991 р. та 0,012 (з 0,139) в 2002 р. Проте 2006 р. він став 0,03 (з 0,117). Так само змінився і регресійний коефіцієнт: з 0,165 в 1991 р. та 0,158 в 2002 р. до 0,257 в 2006 р. Тобто саме з 2006 р. відбувається суттєве розходження між поколіннями в ставленні до Сталіна, причому молодь стає більш відмінною від старших поколінь — і більш негативною щодо Сталіна.

А от у випадку регіонів спостерігається протилежна тенденція. Регіональний поділ відіграє все меншу роль. Якщо в 1991 р. внесок цього чинника до загального R² становив 0,032 (з 0,121), то в 2002 р. він зменшився до 0,007 (з 0,139) в 2002 р. — і стабілізувався на цьому рівні, бо в 2006 р. цей внесок дорівнював 0,009 (з 0,117). Так само змінюється і ставлення до Сталіна в різних регіонах України. Якщо в 1991 р. в західному регіоні було більш негативне ставлення, ніж в решті України, тобто центральному, південному та східному регіонах, то на Донбасі було більш позитивне ставлення — порівняно з рештою України. В 2002 р. відмінності вже стосувалися виключно західного регіону, який далі мав більш негативне ставлення до Сталіна, ніж решта України. А от ставлення до Сталіна мешканців Донбасу вже не відрізнялося від ставлення мешкан-

ців інших регіонів. А в 2006 р. ситуація знову змінюється. Цього разу опитані в західному регіону мають ідентичне ставлення до Сталіна, що і мешканці інших регіонів, а в от мешканці Донбасу стають більш антисталіністськими, ніж решта українців. Таким чином, підсумовуючи ці регіональні відмінності, можемо сказати, що в 1991 р. за ставленням до Сталіна можна було виділити три регіони: 1) західний, який був більш антисталіністським, ніж 2) центральна Україна (тобто центральний, східний та південний регіони) та 3) Донбас, мешканці якого були більш позитивно налаштовані до Сталіна, ніж решта опитаних. Натомість в 2002 р. регіонів стало два: західний, який був далі більш антисталіністським, та решта України. А от 2006 р. баланс знову зсунувся — і цього разу всі Донбас вирізнявся серед решти регіонів, але як більш антисталіністський. Таким чином, можемо зробити висновок, що протягом 1991—2006 р. регіональні відмінності в ставленні до Сталіна мінімізувалися.

Через обмеженість набору змінних в основній моделі не вдалося перевірити роль чинника соціальної несправедливості в ставленні до Сталіна. Так само субчинник «братніх народів» був обмежений однією змінною — *rsshlp*, тобто чи Україна потребує допомоги з боку Росії, щоб вижити. Тому для більш детального аналізу за цими чинниками було проаналізовані дві додаткові моделі: 1) порівняння 1991 та 2006 рр., 2) порівняння 2002 та 2006 рр.

В табл. 9 представлено результати регресійного аналізу для додаткової моделі № 1.

Не будемо аналізувати ці результати так само детально як і результати основної моделі. Наголосимо на тому, що висновки, отримані для основної моделі підтвердилися і у випадку додаткової. Це важливо, адже при зміні набору предикторних змінних в регресійному аналізі може змінюватися і їхня значущість та роль в моделі. Те, що тенденції збереглися, підтверджують надійність результатів та висновків, зроблених для основної моделі. Зокрема, ідентичні результати отримано для чинників віку та регіону. Також підтверджено і висновки по чиннику ідентичності. Але важливо, що в додатковій моделі №1 ці висновки зроблено не по одній змінній, а по п'яти. Статистично значущими є дві змінні: до *rsshlp* (чи Україна потребує допомоги з боку Росії) додалася *indep2* (як би опитані оголосували, якби

Таблиця 8

Результати регресійного аналізу (основна модель)

	1991: R ² =0,121	SE	Sig	Δ R ²	Δ R ² Sig	2002: R ² =0,139	B	SE	Sig	Δ R ²	Δ R ² Sig	2006: R ² =0,117	B	SE	Sig	Δ R ²	Δ R ² Sig
Constant	1,428	0,243	<0,001			1,276	0,247	<0,001				1,365	0,256	<0,001			
dthpmlt	-0,039	0,028	0,164	0	0,816	-0,014	0,023	0,521	0,006	0,007		0,01	0,029	0,73	0,01	0,002	
lzppl	-0,021	0,027	0,431			0,021	0,022	0,353				0,057	0,029	0,046			
sxmrrg	0,035	0,027	0,19	0,049	<0,001	0,064	0,024	0,009	0,026	<0,001		-0,016	0,029	0,585	0,024	<0,001	
wstrncltr	0,177	0,029	< 0,001			0,125	0,025	< 0,001				0,062	0,03	0,042			
rsshlp	0,08	0,027	0,003	0,015	<0,001	0,26	0,026	< 0,001	0,086	<0,001		0,225	0,032	< 0,001	0,04	<0,001	
ethnct				0,014	<0,001				0,001	0,632					0,004	0,154	
укр - i укр, i рос	-0,038	0,128	0,767			0,127	0,153	0,406				0,214	0,124	0,085			
рос - i укр, i рос	0,215	0,157	0,171			0,145	0,165	0,382				0,164	0,151	0,278			
інша - i укр, i рос	-0,158	0,207	0,444			0,101	0,231	0,662				0,175	0,251	0,486			
agegr	0,165	0,043	< 0,001	0,01	<0,001	0,158	0,033	< 0,001	0,012	<0,001		0,257	0,04	< 0,001	0,03	<0,001	
region				0,032	<0,001				0,007	0,007					0,009	0,016	
За-ЦН	-0,365	0,12	0,002			-0,265	0,094	0,005				0,044	0,128	0,735			
Пд-ЦН	0,251	0,129	0,053			0,078	0,109	0,477				0,037	0,131	0,777			
Сх-ЦН	0,179	0,135	0,184			0,133	0,098	0,177				-0,06	0,119	0,617			
Д-ЦН	0,583	0,136	< 0,001			0,017	0,111	0,877				-0,375	0,129	0,004			

Примітка: напівжирним записані статистично значущі коефіцієнти регресії.

Таблиця 9

Результати регресійного аналізу (додааткова модель № 1)

	1991: R ² =0,123	SE	Sig	Δ R ²	Δ R ² Sig	2006: R ² =0,168	B	SE	Sig	Δ R ²	Δ R ² Sig
Constant	1,554	0,46	0,01			0,69	0,423	0,103			
chng	0,027	0,033	0,61	0	0,965	0,028	0,038	0,456	0,009	0,009	0,005
sfty	0,004	0,045	0,921	0	0,947	0,167	0,045	<0,001	0,023	0,023	<,001
dthpnl	-0,025	0,032	0,445	0	0,975	0,01	0,034	0,772	0,008	0,008	0,02
lzpl	-0,044	0,032	0,162			0,039	0,033	0,242			
sxmrg	0,011	0,031	0,725	0,039	<0,001	-0,014	0,034	0,686	0,024	0,024	<0,001
wstrncltr	0,153	0,034	<0,001			0,067	0,036	0,06			
hmsxlt	-0,003	0,029	0,911			0,012	0,031	0,689			
ukrlang	0,036	0,035	0,303	0,025	0,001	-0,066	0,038	0,079	0,052	0,052	<0,001
indep1	-0,034	0,047	0,467			0,048	0,042	0,26			
rsshlp	0,109	0,033	0,001			0,18	0,039	<0,001			
mscw	-0,007	0,033	0,837			-0,053	0,039	0,18			
indep2											
Проти — За	<0,001	0,21	1			0,409	0,132	0,002			
Не брав участі — За	-0,187	0,15	0,212			0,351	0,151	0,02			
ethnct				0,021	<0,001				0,012	0,012	0,007
укр — і укр, і рос	-0,056	0,146	0,704			0,407	0,144	0,005			
рос — і укр, і рос	0,375	0,18	0,037			0,195	0,173	0,26			
інша — і укр, і рос	-0,113	0,244	0,644			0,4	0,3	0,183			
agegr	0,105	0,051	0,041	0,006	0,02	0,241	0,046	<0,001	0,024	0,024	<0,001
region				0,033	<0,001				0,015	0,015	0,003
За-Цн	-0,395	0,138	0,004			-0,014	0,149	0,926			
Пд-Цн	0,364	0,156	0,02			-0,116	0,157	0,46			
Сх-Цн	0,072	0,159	0,649			-0,232	0,142	0,102			
Д-Цн	0,551	0,158	<0,001			-0,619	0,166	<0,001			

Примітка: напівжирним записані статистично значущі коефіцієнти регресії.

Референдум про незалежність України проходив (за-раз). І згідно з результатами аналізу, ті, хто голосували б проти незалежності, чи не брали б участі в голосуванні взагалі, більше згодні з твердженням, що Сталін був великим вождем, ніж ті, хто підтримує незалежність України. Важливим нюансом цієї моделі є те, що змінна *indep2* є статистично значущою тільки для даних 2006 р., але не 1991 р. Тобто опосередковано бачимо підтвердження висновку, отриманого для основної моделі: чинник ідентичності почав відігравати важливу роль в ХХІ ст. Іншим опосередкованим аргументом на користь цього висновку є те, що внесок субчинника «братніх народів» до загального R^2 моделі в 1991 р. становив 0,025 (з 0,123), а в 2006 р. — 0,052 (з 0,168), а чинника консерватизму зменшився з 0,039 в 1991 р. до 0,024 в 2006 р.

Проте найважливішою складовою додаткової моделі № 1 є змінні чинника соціальної несправедливості. Цей чинник був відсутній в основній моделі, а тому додаткова модель дає змогу оцінити його в ставленні до Сталіна. Першим непрямим доказом зростання ролі цього чинника в ХХІ ст. є R^2 моделі. Для 1991 р. він дорівнює 0,123 і майже відповідає R^2 основної моделі для цього року (0,121). Натомість для 2006 р. R^2 основної та додаткової моделей відрізняються: 0,139 для основної та 0,168 для додаткової № 1. Ця зміна відбулася за рахунок змінної *sfty* (чи в Україні люди можуть почуватися в безпеці), внесок якої до загального R^2 становить 0,023. Тобто ті опитані, які вважали, що зараз ми живемо в небезпечному суспільстві («Зараз ніхто не може почувати себе у безпеці»), більш позитивно ставляться до Сталіна. Таким чином, маємо важливе доповнення до висновків, отриманих для основної моделі. Крім чинників 1) консерватизму, який домінував в 1990-х, але зменшив свій вплив в 2000-х; 2) ідентичності, який не відігравав головної ролі в 1990-х, але збільшив свій вплив в 2000-х, важливу роль відіграє і чинник 3) соціальної несправедливості, який починає відігравати важливу роль в 2000-х, як і чинник авторитаризму.

Додаткова модель № 2 не містить нових чинників. Проте її мета — з'ясувати, які зміни відбулися між 2002 та 2006 р. Вочевидь, що такий аналіз не буде цілком валідним, оскільки в цій моделі використано інші індикатори для чинників соціальної

несправедливості та ідентичності, ніж в додатковій моделі № 1 чи основній моделі.

Результати регресійного аналізу представлені в табл. 10.

Ця модель, по-перше, підтвердила висновок, отриманий для основної моделі: авторитаризм стає статистично значущим чинником лише в 2006 р., а до того статистично значущого зв'язку зі ставленням до Сталіна немає. По-друге, вона дала змогу уточнити декілька важливих тез. Зокрема, консерватизм є статистично значущим чинником ставлення до Сталіна в 1991 та 2002 р., але в 2006 р. він втрачає цю роль. Це виглядає як суперечність, адже в основній моделі він є значущим протягом всіх трьох хвиль опитування. Втім, потрібно пам'ятати, що в додаткових моделях було додано чинник соціальної несправедливості (обидва субчинники). Таким чином, бачимо, що чинник консерватизму пов'язаний із чинником соціальної справедливості. І хоча в період до 2006 р. консерватизм та соціальна несправедливість були пов'язаними зі ставленням до Сталіна, то 2006 р. консерватизм як самостійний чинник втратив значення. Можемо припустити, що його вплив «перекрив» чинник соціальної несправедливості.

Іншим доповненням до базової моделі є те, що чинник соціальної несправедливості є пов'язаним зі ставленням до Сталіна, а саме: ті, хто мають гірше матеріальне становище, більш прихильно ставляться до Сталіна. Причому не варто це пов'язувати з віком: мовляв, йдеться про людей на пенсії, а тому це не матеріальне становище відіграє роль, а соціалізація. Як ми пам'ятаємо, вік є включеним до рівняння регресії, а тому контрольованим в статистичному сенсі. Так само пов'язаним зі ставленням до Сталіна є субчинник соціальної несправедливості — онтологічна безпека. Цю правду, тут результати аналізу є суперечливими. Якщо в додатковій моделі № 1 цей субчинник був значущим для даних 2006 р., то в додатковій моделі № 2 він є значущим для даних 2002 р., але не 2006 р. Причому, використано подібні змінні: оцінка рівня згоди з твердженням «Зараз ніхто не може почувати себе у безпеці» 2002 р. і наскільки опитані задоволені рівнем захищеності місцевості, де вони проживають, від злочинців — у 2006 р. Вочевидь, справа у відмінностях між моделями, а тому складно зробити однозначний висновок про роль цього субчинника в ставленні до Сталіна.

Таблиця 10

Результати регресійного аналізу (додааткова модель № 2)

	2002: R ² =0,181						2006: R ² =0,151					
	B	SE	Sig	Δ R ²	Δ R ² Sig	B	SE	Sig	Δ R ²	Δ R ² Sig		
Constant	0,974	0,311	0,002			1,387	0,378	<0,001				
stfmat	0,009	0,038	0,62	0,036	<0,001	0,053	0,05	0,289	0,03	<0,001		
stfcond	0,054	0,028	0,052			-0,006	0,042	0,884				
matcond	-0,182	0,048	<0,001			-0,126	0,057	0,027				
stfsafe	0,139	0,031	<0,001	0,016	<0,001	0,006	0,041	0,887	0,008	0,043		
stfconfid	-0,005	0,038	0,9			-0,073	0,049	0,131				
stfukrsit	0,062	0,044	0,157			0,028	0,053	0,59				
dthpnl	0,006	0,024	0,809	0,009	0,001	0,041	0,031	0,194	0,014	0,001		
lzppl	0,024	0,023	0,31			0,066	0,031	0,035				
sxmrg	0,063	0,026	0,014	0,019	<0,001	-0,017	0,032	0,589	0,016	<0,001		
wstrncltr	0,113	0,027	<0,001			0,037	0,033	0,261				
rsshlp	0,223	0,029	<0,001	0,09	<0,001	0,212	0,037	<0,001	0,039	<0,001		
distruss	-0,052	0,022	0,019			-0,026	0,032	0,408				
ukrusrfln												
Дружні — як з іншими	0,273	0,11	0,013			0,351	0,154	0,023				
Одна — як з іншими	0,379	0,138	0,006			0,482	0,187	0,01				
ethnct				0,002	0,405				0,005	0,112		
укр — і укр, і рос	0,096	0,162	0,553			0,218	0,132	0,1				
рос — і укр, і рос	0,194	0,175	0,268			0,077	0,159	0,627				
інша — і укр, і рос	0,025	0,243	0,917			0,108	0,275	0,695				
agegr	0,127	0,036	<0,001	0,007	0,001	0,259	0,045	<0,001	0,026	<0,001		
region				0,003	0,214				0,013	0,004		
Зх-Цн	-0,019	0,109	0,863			0,235	0,146	0,106				
Пд-Цн	-0,013	0,115	0,908			-0,061	0,145	0,676				
Сх-Цн	0,208	0,103	0,045			-0,119	0,129	0,356				
Д-Цн	0,128	0,116	0,273			-0,457	0,146	0,002				

Примітка: напівжирним записані статистично значущі коефіцієнти регресії.

І останній важливий висновок з додаткової моделі № 2 стосується чинника ідентичності, а точніше субчинника етнічної самоідентифікації. Він був незначущим в основній моделі, але став значущим в додатковій моделі № 1, причому в доволі суперечливий спосіб: якщо в 1991 р. до Сталіна позитивніше ставилися ті, хто вважали себе росіянами, ніж ті, хто вважав себе українцями, чи ті, хто вважали себе і українцями та росіянами, то в 2006 р. більш позитивне ставлення мали ті, хто вважали себе українцями, а от менш позитивне було в тих, хто ідентифікував себе з росіянами чи і росіянами, і українцями (див. табл. 9). Вочевидь, йдеться про артефакти, тобто хибні результати, отримані через неповноту моделі. Адже в додатковій моделі № 2 етнічна самоідентифікація знову є статистично незначущою. Вочевидь, це пов'язано з наявністю інших питань — про ідеальні україно-російські стосунки, соціальну дистанцію щодо росіян та залежність України від російської допомоги. Тобто ті опитані, які не вважають, що стосунки України з Росією мають бути особливо дружніми чи Україна та Росія повинні об'єднатися в одну державу, більш негативно ставляться до Сталіна, ніж ті, хто підтримує в тій чи іншій формі союзні стосунки з Росією. Так само ті, хто вважають, що Україна здатна впоратися зі своїми проблемами без допомоги Росії, негативніше ставляться до Сталіна, ніж ті, хто вважають, що така допомога Україні необхідна.

Важливо, що в додаткових моделях № 1 та № 2 підтвердилися закономірності щодо віку та регіону. Тому ми їх ще раз не описуватимемо. А перейдемо до підсумків.

Висновки. Аналіз даних соціологічних опитувань за 1991, 2002 та 2006 рр. дав змогу виявити основні чинники ставлення до Сталіна, а також зміну їхньої ролі протягом 1991—2006 р.

Найголовнішим чинником в 1990-х рр. був консерватизм, який і визначав ставлення до Сталіна. Тобто прихильники консервативних цінностей та установок більш позитивно ставилися до Сталіна. Другорядним був чинник ідентичності, причому у формі згоди з ідеєю «братніх народів», тобто сприйняття української ідентичності як частини «східнослов'янської спільноти». Ті, хто погоджувалися з цим, також більш позитивно ставилися до Сталіна. Але це чинник до XXI ст. залишався другорядним. І лише з 2002 р. він починає відігравати

головну роль, а от роль консерватизму зменшується, а в 2006 р., фактично, зникає. Натомість в 2006 р. з'являється новий чинник — авторитаризм. Тобто ті, хто більш схильні до авторитаризму, і більш прихильно ставляться до Сталіна.

Ще одним важливим чинником є соціальна несправедливість — чи у формі браку онтологічної безпеки, чи незадовільного матеріального становища. Останнє є важливим чинником з 2002 р.¹⁸: чим гірше в людей матеріальне становище, тим вони прихильніше ставляться до Сталіна. Але можемо припустити, що в 1990-х цей субчинник не був значущим, оскільки брак онтологічної безпеки стає чинником ставлення до Сталіна з 2002 р., а от в 1991 р. він не відіграє значущої ролі.

Додатковими чинниками є вік та регіон проживання. У випадку з віком спостерігаємо закономірність: молодші покоління негативніше ставляться до Сталіна, ніж старші — протягом досліджуваного періоду. А от з регіональною специфікою виявлено закономірність: якщо в 1990-х найбільш антисталінська позиція була в мешканців західного регіону, а найбільш просталінська — на Донбасі, то протягом 2002—2006 рр. ситуація змінюється. В 2002 р. мешканці західного регіону і далі залишаються найбільш антисталінськи налаштованими, а от мешканці Донбасу вже не є найбільш просталінськи налаштованими — і стають подібними в своєму ставленні до Сталіна подібними до мешканців решти регіонів України. А в 2006 р. зміни стають ще радикальнішими — і тепер мешканці Донбасу є найбільш антисталінськи налаштованими, а от мешканці західного регіону стають подібними до мешканців решти регіонів України в своєму ставленні до Сталіна.

Аналіз ставлення до Сталіна дає змогу краще зрозуміти динаміку та чинники сприйняття українським суспільством свого радянського минулого. Вочевидь, це ставлення не є одновимірним. Навіть у випадку з постаттю Сталіна спостерігаємо певні коливання та зміни смислів. Ранні 1990-ті характеризуються доволі негативним ставленням, яке зумовлене радше цінностями консерватизму. Основну роль відіграло тут негативне ставлення до СРСР, зумовлене кризовими процесами часів «застою», а також розкриттям злочинів сталінізму в часи «перебудови».

¹⁸ Для 1991 р. ми не маємо даних.

ви». Можемо припустити, що в цих умовах Сталін сприймався як символ всіх недоліків радянської системи¹⁹. Протягом 1990-х змінилися соціальні умови — і ставлення до Сталіна. Тепер чинник консерватизму зменшував свою роль, аж до повного зникнення в середині 2000-х. Натомість головним чинником стала ідентичність. Можемо припустити, що тут ключову роль відіграли як зовнішні, так і внутрішні процеси. Зовнішні стосуються соціальних та політичних процесів в Росії, де відбулася своєрідна реабілітація Сталіна — як ідеального керівника держави. Це зумовлено бажанням російської влади використати образ Сталіна для власної легітимації. Внутрішні ж процеси стосуються українського суспільства, а точніше — політики Президента Віктора Ющенка щодо вшанування пам'яті про Голод 1932—1933 рр. Таким чином Сталін почав відігравати важливу роль в проєктах ідентичності, причому в українській ідентичності він був однозначно негативною фігурою, а в російському проєкті — позитивною. Таким чином, ставлення до Сталіна стало маркером ідентичності. Проте наприкінці 1990-х і на початку 2000-х рр. Сталін також виступав в ролі символу цінностей соціальної справедливості. Адже позитивне ставлення до нього було більш притаманне людям, які відчували себе обділеними — чи в матеріальному плані, чи в плані соціальної безпеки. Тобто на певний час Сталін знову став символом СРСР, але цього разу — як вираження бажання соціального захисту. Проте з середини 2000-х рр. цей чинник однозначно поступається чиннику ідентичності. Хоча сюди додається чинник авторитаризму. Можемо припустити, що це пов'язано з антидемократичними тенденціями в Росії, де демократія відверто критикується як шкідливий соціальний порядок (див. [25]).

Втім, протягом 1990-х та 2000-х ставлення до Сталіна в українському суспільстві було набагато позитивнішим, ніж в 1991 р. Фактично, відбулася своєрідна ресталінізація. Припускаємо, що ключо-

¹⁹ Цікаво, що британський історик Джефрі Госкінг вважає період сталінізму ключовим в становленні радянського ладу. Іншими словами, на його думку суспільний лад в СРСР після 1953 р. був продовженням системи, закладено в часи Сталіна, просто зі зміною частини елементів, які були найбільш дисфункційними, як-от масовий терор (див. [29]). Приблизно такі ж міркування і у французького історика Ніколя Верта [30].

вим був чинник соціальної незахищеності населення та слабка роль Сталіна в наративах про минуле — як в Україні, так і в Росії. Після 2005 р. відбуваються поступові зміни. Але ключовим виступає 2014 р. — Революція гідності, початок російсько-української війни та декомунізація в Україні. Саме ці події загострили необхідність осмислення радянського минулого та його пропрацювання. Таким чином можемо припустити, що ще більшу роль почав відігравати чинник ідентичності, але також і зростає роль чинника гуманістичних цінностей, оскільки гідність людської особи та права людини почали відігравати ще більшу роль в соціальному житті українців та українок. Таким чином у ставленні до Сталіна можемо виділити декілька періодів:

- негативне ставлення ранніх 1990-х, зумовлене негативним ставленням до СРСР;
- *ресталінізація* протягом пізніх 1990-х — ранніх 2000-х, зумовлена розчаруванням в демократії, а також зменшенням онтологічної безпеки та матеріальної забезпеченості;
- *повільна десталінізація* кінця 2000-х — початку 2010-х, зумовлена як політикою пам'яті про Голод 1932—1933 рр., так і ресталінізацією в Росії;
- *радикальна десталінізація* другої половини 2010-х рр., зумовлена Революцією гідності та російсько-українською війною.

Підсумовуючи, зазначимо, що дослідження ставлення до Сталіна дає змогу накреслити низку гіпотез щодо подальших досліджень, але вже ширшої проблеми: як українське суспільство сприймає радянський період своєї історії.

1. Гриценко О. *Пам'ять місцевого виробництва. Трансформація символічного простору та історичної пам'яті в малих містах України*. Київ: К.І.С., 2014. 352 с.
2. Гайдай О. *Кам'яний гість. Ленін в Центральній Україні*. Київ: К.І.С., 2018. 280 с.
3. Tismaneanu V. *Wizje zbawienia: demokracja, nacjonalizm i mit w postkomunistycznej Europie*. Warszawa: Muza SA, 2000. 331 s.
4. Новікова Л. *Ставлення громадян України і Росії до Сталіна*. Київ, 2018. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=760&page=1> (дата звернення 30.08.21).
5. Новікова Л. *Ставлення населення України до постаті Сталіна*. Київ, 2019. URL: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=872&page=3> (дата звернення 30.08.21).

6. Новікова Л. *Ставлення до Сталіна*. Київ, 2021. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1048&page=1> (дата звернення 30.08.21).
7. Копосов Н. *Память строгого режима. История и политика в России*. Москва: Новое литературное обозрение, 2011. 320 с.
8. Гудков Л. *Большой террор и репрессии*. Москва, 2017. URL: <https://www.levada.ru/2017/09/07/16561/> (дата звернення 30.08.21).
9. *The perception of Stalin*. Moscow, 2018. URL: <https://www.levada.ru/en/2018/04/17/the-perception-of-stalin/> (Last accessed 30.08.21).
10. Пипия К. *Сталин в общественном мнении*. Москва, 2018. URL: <https://www.levada.ru/2018/04/10/17896/> (дата звернення 30.08.21).
11. Волков Д. *Сталин-Центр и памятник Сталину*. Москва: 2021. URL: <https://www.levada.ru/2021/08/04/stalin-tsentr-i-pamyatnik-stalinu/> (дата звернення 30.08.21).
12. Yarlykova M.M., Xunda Yu. Rethinking war history: the evolution of representations of Stalin and his policies during the Great Patriotic War of 1941—1945 in Soviet and Russian History Textbooks. *Studies in East European Thought*. 2020. № 72. P. 161—184. <https://doi.org/10.1007/s11212-020-09361-7>
13. Gugushvili A., Kabachnik P. Stalin is dead, long live Stalin? Testing socialization, structural, ideological, nationalist, and gender hypotheses. *Post-Soviet Affairs*. 2015. Vol. 31. Issue 1. P. 1—36 <https://doi.org/10.1080/1060586X.2014.940697>
14. Kabachnik P., Gugushvili A. Unconditional love? Exploring hometown effect in Stalin's birthplace. *Caucasus Survey*. 2015. Vol. 3. Issue 2. P. 101—123. <https://doi.org/10.1080/23761199.2015.1044305>
15. Kabachnik P., Gugushvili A., Kirvalidze A. What about the Monument? *Public Opinion and Contentious Politics in Stalin's Homeland. Problems of Post-Communism*. 2020. Vol. 67. Issue 3. P. 264—276. <https://doi.org/10.1080/10758216.2018.1540276>
16. *The Stalin Puzzle. Deciphering Post-Soviet Public Opinion*. Ed. by Thomas de Waal. Washington: Carnegie Endowment for International Peace, 2013. URL: https://carnegieendowment.org/files/stalin_puzzle.pdf (Last accessed 25.08.21).
17. Gugushvili A., Kabachnik P. Stalin on Their Minds: A Comparative analysis of Public Perceptions of the Soviet Dictator in Russia and Georgia. *International Journal of Sociology*. 2019. Vol. 49. Issue 5—6. P. 317—341 <https://doi.org/10.1080/00207659.2019.1661559>
18. *Опрос-1991: Взгляды населения Украины на политические проблемы и предпочтения относительно СМИ*. Національний банк досліджень «Київський архів». URL: <https://ukraine.survey-archive.com/data#user-research@showResearch=91668> (дата звернення 30.08.21).
19. *Мнения и взгляды населения Украины: ноябрь 2002*. Національний банк досліджень «Київський архів». URL: <https://ukraine.survey-archive.com/data#user-research@showResearch=96959> (дата звернення 30.08.21).
20. *Думки та погляди населення України: жовтень 2006*. Національний банк досліджень «Київський архів». URL: <https://ukraine.survey-archive.com/data#user-research@showResearch=113944> (дата звернення 30.08.21).
21. Айзенк Х. *Психология политики*. Москва: Мысль, 2016. 382 с.
22. *Думки та погляди населення України: лютий 2016*. Національний банк досліджень «Київський архів». URL: <https://ukraine.survey-archive.com/data#user-research@showResearch=115608> (дата звернення 30.08.21).
23. Новікова Л. *Ставлення українців до постаті Сталіна*. Київ, 2016. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=606> (дата звернення 30.08.21).
24. *Ставлення населення України до постаті Йосипа Сталіна*. Київ: 2013. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=rus&cat=reports&id=140&page=18&t=13> (дата звернення 30.08.21).
25. Лукас Е. *Нова холодна війна. Як Кремль загрожує і Росії, і Заходу*. Київ: Темпора, 2009. 488 с.
26. Лазарсфельд П.Ф. *Измерение в социологии. Американская социология: перспективы, проблемы, методы*. Под ред. Г.В. Осипова. Москва: Прогресс, 1972. С. 134—149.
27. Giddens A. *Nowoczesność i tożsamość: «Ja» i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*. Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 2001. 322 s.
28. *Ставлення до окремих Церков України і очікування від діяльності Православної Церкви України: лютий 2020 року*. Київ, 2020. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=921&page=1> (дата звернення 30.08.21).
29. Хоскинг Дж. *История Советского Союза. 1917—1991*. Москва: Вагриус, 1994. 510 с.
30. Верг Н. *История Радянської держави*. Рівне: Вертекс, 2001. 480 с.

REFERENCES

- Hrytsenko, O. (2014). *Memory of Local Production*. Kyiv: K.I.S. [in Ukrainian].
- Haidai, O. (2018). *The Stone Guest. Lenin in Central Ukraine*. Kyiv: K.I.S. [in Ukrainian].
- Tismaneanu, V. (2000). *Fantasies of Salvation: Democracy, Nationalism and Myth in Post-Communist Europe*. Warszawa: Muza SA. [in Polish].
- Novikova, L. (2018). *The Attitude of the Citizens of Ukraine and Russia to Stalin*. Retrieved from August 30, 2021: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=760&page=1> [in Ukrainian].
- Novikova, L. (2019). *The Attitude of the Population of Ukraine to the figure of Stalin* Retrieved August 30, 2021 from: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=872&page=3> [in Ukrainian].

- Novikova, L. (2021). *The Attitude to Stalin*. Retrieved August 30, 2021 from: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1048&page=1> [in Ukrainian].
- Koposov, N. (2011). *Strict-Security Memory: History and Politics in Russia*. Moscow: New Literary Observer [in Russian].
- Gudkov, L. (2017). *The Great Terror and Repressions*. Retrieved August 30, 2021 from: <https://www.levada.ru/2017/09/07/16561/> [in Russian].
- Levada-Center. (2018). *The Perception of Stalin*. Retrieved August 30, 2021 from: <https://www.levada.ru/en/2018/04/17/the-perception-of-stalin/>.
- Pipija, K. (2018). *Stalin in public opinion*. Retrieved August 30, 2021 from: <https://www.levada.ru/2018/04/10/17896/> [in Russian].
- Volkov, D. (2021). Stalin-Centre and Stalin monument. Retrieved August 30, 2021 from: <https://www.levada.ru/2021/08/04/stalin-tsentr-i-pamyatnik-stalinu/> [in Russian].
- Yarlykova, M.M., & Xunda, Yu. (2020). Rethinking war history: the evolution of representations of Stalin and his policies during the Great Patriotic War of 1941—1945 in Soviet and Russian History Textbooks. *Studies in East European Thought*, 72, 161—184. Retrieved from: <https://doi.org/10.1007/s11212-020-09361-7>.
- Gugushvili, A., & Kabachnik, P. (2015). Stalin is dead, long live Stalin? Testing socialization, structural, ideological, nationalist, and gender hypotheses. *Post-Soviet Affairs* (Vol. 31, issue 1, pp. 1—36). Retrieved from: <https://doi.org/10.1080/1060586X.2014.940697>.
- Kabachnik, P., & Gugushvili, A. Unconditional love? Exploring hometown effect in Stalin's birthplace. *Caucasus Survey* (Vol. 3, issue 2, pp. 101—123). Retrieved from: <https://doi.org/10.1080/23761199.2015.1044305>.
- Kabachnik P., Gugushvili, A., & Kirvalidze, A. (2020). What about the Monument? Public Opinion and Contentious Politics in Stalin's Homeland. *Problems of Post-Communism* (Vol. 67, issue 3, pp. 264—276).
- Waal, T. de. (Ed.). (2013). *The Stalin Puzzle. Deciphering Post-Soviet Public Opinion*. Washington: Carnegie Endowment for International Peace. Retrieved August 30, 2021 from: https://carnegieendowment.org/files/stalin_puzzle.pdf.
- Gugushvili, A., & Kabachnik, P. (2019). Stalin on Their Minds: A Comparative analysis of Public Perceptions of the Soviet Dictator in Russia and Georgia. *International Journal of Sociology* (Vol. 49, issue 5—6, pp. 317—341). Retrieved from: <https://doi.org/10.1080/00207659.2019.1661559>.
- (1991). Kyiv International Institute of Sociology. *Survey-1991: Views of Ukrainian People on Political Problems and Mass-Media*. Retrieved August 30, 2021 from: <https://ukraine.survey-archive.com/data#user-research@showResearch=91668>.
- (2002). Kyiv International Institute of Sociology. (2002). *Opinions and Views of Ukrainian People: November 2002*. Retrieved August 30, 2021 from: <https://ukraine.survey-archive.com/data#user-research@showResearch=96959>.
- (2006). Kyiv International Institute of Sociology. *Opinions and Views of Ukrainian People: October 2006*. Retrieved August 30, 2021 from: <https://ukraine.survey-archive.com/data#user-research@showResearch=113944>.
- Eysenck, H. (2016). *Psychology of Politics*. Moscow: Mysl' [in Russian].
- (2016). Kyiv International Institute of Sociology. *Opinions and Views of Ukrainian People: February 2016*. Retrieved August 30, 2021 from: <https://ukraine.survey-archive.com/data#user-research@showResearch=115608>.
- Novikova, L. (2016). *The Attitude of Ukrainians to the figure of Stalin*. Retrieved August 30, 2021 from: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=606> [in Ukrainian].
- Kyiv International Institute of Sociology. (2013). *The Attitude of the population of Ukraine to the figure of Joseph Stalin*. Retrieved August 30, 2021 from: <https://www.kiis.com.ua/?lang=rus&cat=reports&id=140&page=18&t=13> [in Ukrainian].
- Lucas, E. (2009). *The New Cold War. How Kremlin Threatens Russia and the West*. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Lasarsfeld, P.F., & Osipov, G.V. (Ed.). (1972). Measurement in Sociology. In Osipov G.V. *American Sociology: Perspectives, Problems, Methods* (pp. 134—149). Moscow: Progress [in Russian].
- Giddens, A. (2001). *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN [in Polish].
- (2020). Kyiv International Institute of Sociology. *Attitudes towards Churches in Ukraine and expectations from the activities of the Orthodox Church of Ukraine: February 2020*. Retrieved August 30, 2021 from: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=921&page=1> [in Ukrainian].
- Hosking, G. (1994). *A History of the Soviet Union. 1917—1991*. Moscow: Vagrius [in Russian].
- Werth, N. (2001). *History of the Soviet State. 1900—1991*. Rivne: Vertex [in Ukrainian].